POMOGÁTS BÉLA

A trianoni tragédia és a magyar irodalom

Mindazt, ami az első világháború után Magyarországgal történt, alig tudta feldolgozni a nemzet emlékezete, legfeljebb elfojtani volt képes a tragikus tapasztalatokat és emlékeket. Az 1920-ban megkötött trianoni szerződésről, amely a történelmi Magyarország területének nagy részét felosztotta szomszédai, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai között, évtizedeken keresztül alig esett szó a második világháború után, pontosabban az 1947-es párizsi békeszerződés után, amely minden magyarországi reménykedéssel és várakozással ellentétben maradéktalanul helyreállította, illetve kisebb tekintetben Magyarország kárára módosította a trianoni rendelkezéseket. A némaság és az elnémítottság persze nem jelentette és nem jelenthette, hogy a trianoni kényszerek fölött eltekintett volna a történelem. Egy veszedelmes sziklaszirt akkor is hajótöréseket idéz elő, ha a térképek semmiféle jelzést sem adnak róla, sőt így még veszedelmesebb és pusztítóbb, még több áldozata van.

Ennek a trianoni hallgatásnak voltak áldozatai. Nemcsak a magyar nemzeti tudat tartozott közéjük, amely nyilvánvalóan nem maradhatott egészséges úgy, hogy a diagnózisra és a gyógyításra még csak sor sem kerülhetett, és a nemzet egyik legszörnyűbb sebét az úgynevezett „proletár internacionalizmus" teljesen hitelüket veszített közhelyeivel próbálták eltakarni – az a seb vérzett és üszkösödött tovább. De a trianoni hallgatás áldozata lett a közép-európai népek megbékélésének és történelmi együttműködésének ügye is, anélkül ugyanis, hogy a trianoni tályogot felnyitották volna, ennek a kiengesztelődésnek és összefogásnak semmi esélye sem lehetett: minderről bizonyságot tett a történelem. A trianoni sebek, akár figyelünk rájuk, akár nem, üszkösödnek tovább, ezt tanúsítják a magyar nemzeti tudat válságai, ezt tanúsítja a szomszédos nemzetek folyamatos gyanakvása, nem egyszer magyargyűlölete.

Trianon – Mohács óta – a legfájóbb sebet ejtette a magyar nemzet testén, és teljesen természetes dolog volt az, hogy a Trianon utáni korszak magyar közvéleménye, nemcsak a hivatalos politika, hanem a szellemi élet és a magyarság legszélesebb tömegei sem fogadták el, fogadhatták el a diktatórikus békerendszer minden következményét. Csak a huszadik századi magyar költészet két – sok tekintetben egymás ellen is kijátszott vagy inkább kijátszani kívánt – óriására, Ady Endrére és Babits Mihályra hivatkozom. Mindketten egyforma fájdalommal és elkeseredéssel vetettek számot az ország és a nemzet megcsonkításának lehetőségével, majd következményeivel. „Elpirulok – írta Ady *S ha Erdélyt elveszik?* című írásában, még 1912-ben, midőn a hódításokra vágyó bukaresti politika bejelentette erdélyi igényeit – a magam látszó romantikájától, de leírom, hogy Erdélynek külön lelke van, s fenyegető, brutális, de vajmi lehető térképváltoztatások két emlőről szakítanának le két ikergyermeket, a magyart és a románt… Mi magyarok s az erdélyi románok gyökereinkkel lennénk kiszakítva, mihelyst ez az őrült militáris világ… diplomaták diagnózisa szerint kezd gyógyítani bennünket… Mai, barbár csodák idején el tudom képzelni azt

is, hogy Erdély hamarosan megvalósulása lehet tüzes, vad álmoknak, mik nem minden alap nélkül kísértenek az alsó Kárpátok alatt. De a dilemmás Erdéllyel évszázadok marasztaló szellemét lázítja föl vad hazapolitika, s hazátlanná tenne két szerencsétlen s minden más nemes fölszabadulásra joggal váró nációt." Babits Mihály pedig közel három évtized múlva, 1938 karácsonyán *Gondolatok az ólomgömb alatt* címmel a következőket jegyzi fel: „Rájövök, hogy nem is tudok pontosan visszaemlékezni a csonka ország formájára, holott milyen tévedhetetlenül látom magam előtt ma is a régi, nagy Magyarországét. […] Magyarország áll előttem megint, de nem a csonka, hanem az igazi, a történelmi Magyarország, a kerek, ép vonal, amely gyermekkorom óta belém idegződött… Szinte szerelmes voltam ebbe a vonalba, ez volt az én első szerelmem… S amint elképzelem ezt a gyönyörű, élő testet, első szerelmemet, megint elfog a kínzókamrák hangulata."

Igen, a magyar irodalom és a magyar társadalom – nagyjából minden politikai véleménykülönbség ellenére a legitimistáktól a szociáldemokratákig – így érzett és gondolkodott a fenyegető, majd megvalósult Trianon felől. Trianon mindazonáltal nemcsak magyar tragédia volt: összeomlását és állandósult válságát okozta a közép-európai összefogás eszméjének is. Korábban voltak reményei és lehetőségei egy ilyen összefogásnak (maga Ady és Babits is ezeket a lehetőségeket szerette volna valóra váltani). A trianoni rendelkezéssel azonban a legkevésbé sem a történelmi igazságtétel jutott érvényre, hanem a fanatikus nacionalisták zsákmányoló szenvedélye, amely akkor, sajnálatosan, a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt a francia kormányzat jóváhagyásával találkozott. Trianon másik szomorú következménye a kisebbségi sorba került és kényszerített népcsoportok létét és kultúráját fenyegető barbár intolerancia volt, amely szüntelenül éket vert a történelem által egymás mellé rendelt nemzetek közé. Ezt a szomorú tényt Trianon után igen sok nyugati államférfi és szellemi kiválóság is elismerte, sőt többen ráeszméltek arra, hogy Trianon nem csupán a magyarság tragédiája, hanem egész Közép-Európa, sőt egész Európa tragédiája. A szomszédos országok területi nyereségei nagyon is látszatnyereségek voltak, minthogy később ezek okozták a térség elszomorító politikai hanyatlását, pontosabban azt a folyamatot, amely által a közép-európai térség valósággal játékszerré és „gyarmati területté" vált a nagyhatalmak kezében.

A nyugati nagyhatalmakra valójában egy antidemokratikus területszerző sovinizmus erőszakolta rá a maga akaratát. Ezeknek a hatalmaknak, ha valóban a kölcsönös európai kiengesztelődés és együttműködés lehetőségét kívánják létrehozni, igazából egy minden érdekelt számára elfogadható kölcsönös kompromisszum kialakítására, ha tetszik, kikényszerítésére kellett volna törekedniök. Ilyen módon Magyarország megmaradt volna etnikai határai között, nagyjából abban az értelemben, ahogy ezt a Teleki Pál nevéhez fűződő nevezetes etnográfiai térkép rögzítette. Ezt a térképet annak idején a párizsi béketárgyalásokra utazó magyar kormánydelegáció is előterjesztette, midőn erre a térkép által is rögzített valóságos etnográfiai állapotra hivatkozva kért több körzetben méltányos döntést és ezt megalapozandó népszavazást. Ezt a jogos követelést azonban a békekonferencián vezető szerepet játszó (főleg francia) államférfiak rendre elutasították. Holott például Pozsony, Komárom, Kas-

sa, Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad és Szabadka akkor egyértelműen a magyar nyelvterület határai között helyezkedett el, abszolút magyar többsége volt Kolozsvárnak, Marosvásárhelynek és relatív magyar többsége Brassónak, sőt Temesváron is a második helyet foglalta el a magyarság a németség mögött. Mindenesetre egészen más határok jöttek volna létre, ha a magyarság saját számarányának megfelelően tarthatott volna meg Kárpát-medencei területeket.

Az első világháború utáni rendezés tulajdonképpen három érvelési rendszerre támaszkodott. 1. Az etnográfiai elv a népesség etnikai összetételét vette kiindulásnak, ezt sohasem alkalmazták Magyarország javára, s így mind Csehszlovákia, mind Románia, mind Jugoszlávia vonatkozásában igen nagy magyar tömbök kerültek idegen fennhatóság alá, közvetlenül a trianoni határ mentén: így a Partiumban, Kárpátalján, a Felvidéken és a Vajdaság Tisza-menti területein. 2. A történelmi elv, amely a területek korábbi államjogi hovatartozását vette figyelembe, Magyarország ennek az elvnek az alapján semmiféle könnyítést sem kapott (holott például 3,5 millió németet csatoltak Csehszlovákiához arra hivatkozva, hogy lakóterületük a történelmi cseh királysághoz tartozik). 3. Végül a gazdasági, közlekedési és stratégiai elv, ezt ugyancsak mindig következetesen alkalmazták Magyarországgal szemben, például a Dunától északra lévő magyar területek elcsatolásakor, ebben az esetben csehszlovák gazdasági érdekekre hivatkoztak, vagy az Arad-Nagyvárad-Szatmárnémeti-Máramarossziget-sáv Romániának juttatása alkalmával, amikor, mint ezt Palotás Zoltán *A trianoni határok* című 1990-ben megjelent könyve kimutatta, az szolgált indokul, hogy az itt (magyar lakosságú területen) húzódó vasútvonalakra Bukarestnek szüksége van. Magyarország esetében egyaránt elestek az etnikai, történelmi és gazdasági-stratégiai kritériumok, s valóban minden helyi vitát Magyarország kárára oldott meg a „békekonferencia", az országot tulajdonképpen hadizsákmánynak tekintették, amelyből minden jelentkezőnek bőven osztogatni lehet.

Ha a trianoni nagyhatalmak nem minden esetben a magyarság kárára akarták volna megoldani a háború utáni területi rendezést, akkor valójában létre lehetett volna hozni egy olyan megoldást, amely kölcsönös kompromisszumokra épül, a megegyezéses rendszer pedig elvezethetett volna a közép-európai térség egységének valamilyen helyreállításához. Lehetőség nyílt volna arra, hogy a létrejövő nemzeti államok között egy idő után az integrációs törekvések nyerjenek teret, és ezek az államok végül valamilyen (föderatív, konföderatív) államszövetségbe tömörüljenek. Ennek a kívánatos államszövetségnek a létrejöttét, sőt még a lehetőségét is egyértelműen Trianon akadályozta meg. Az, hogy a közép-európai kis országok képtelenek voltak szövetkezni és egymással összefogni, nos, ez vezetett a régió teljes politikai hanyatlásához és dezintegrációjához, mondhatnám így is, balkanizálódásához, végső soron pedig ez nyitott utat a Hitler, majd Sztálin által kezdeményezett hódítások és a csatlósállami rendszer előtt. Ez tette lehetővé azt, hogy az egymástól elszigetelt, kölcsönösen gyűlölködő, egymásra kölcsönösen féltékeny országok sorra áldozatul eshettek annak a nagyhatalomnak, amelyik éppen be akarta kebelezni őket.

Trianon olyan történelmi tragédia, amelynek súlya azóta is bélyeget nyom Közép-Európa sorsára, és súlyosan megterheli az itt élő népek kapcsolatait.

Mindenekelőtt azonban megterhelte a magyar történelmet és a nemzet kollektív emlékezetét, súlyos frusztrációkat okozott, és nagymértékben felelős azért, hogy a harmincas és negyvenes évek magyar kormányai a nemzet távlatosabb érdekeit háttérbe szorítva és a józan stratégiai gondolkodást figyelmen kívül hagyva az országot az európai jobboldali diktatúráknak kötelezték el, és történelmének egyik legpusztítóbb háborújába vezették. Kétségtelen, hogy a két világháború közötti korszak minden más megfontolást elutasító politikai meggyőződését és szándékát a területi revízió jelentette, ennek a meggyőződésnek és szándéknak az indítéka azonban nem valamiféle imperialisztikus területszerző stratégia volt, hanem az elszenvedett igazságtalanság legalább részleges jóvátételének mindent legyőző akarata. Egyszerűen nem volt és nem lehetett magyar kormányzat, amely belenyugodott volna a Trianonban hozott ítéletbe, minthogy ezt az ítéletet a nemzet szinte egyöntetűen elutasította és igazságtételt követelt.

A magyarság nemcsak területi, gazdasági és hatalmi pozíciókat veszített el a trianoni döntések következtében, hanem súlyos lelki sérüléseket is elszenvedett. Ezekről a lelki sérülésekről hozott hírt az irodalom, midőn költeményekben, elbeszélésekben és személyes vallomásokban mérte fel a történelmi ország feldarabolásának, nagy magyar közösségek és régi kulturális központok elcsatolásának lelki következményeit. A húszas évek magyar irodalma, és természetesen nemcsak az úgynevezett nemzeti-konzervativizmus írói, tehát Herczeg Ferenc, Vargha Gyula, Sík Sándor és Bodor Aladár, és nem is csupán a nemzeti radikálisok, mint Szabó Dezső és Oláh Gábor, hanem a liberális polgári irodalom képviselői, a Nyugat táborának nagyjai, közöttük Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Somlyó Zoltán, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, és az akkor fellépő fiatal írók, mint József Attila, Illyés Gyula, Dsida Jenő és Szabó Zoltán is őszinte fájdalommal beszéltek a trianoni Magyarország nyitott sebeiről, az elszakított magyarság mostoha helyzetéről és fájdalmairól.

Ezek az írók nemegyszer szülőföldjüket, szülővárosukat vagy ifjúságuk szeretett színhelyét veszítették el a trianoni döntéssel: Kosztolányi Szabadkát, Szabó Dezső Kolozsvárt, Tóth Árpád Aradot, Bodor Aladár Losoncot. De Juhász Gyula és Krúdy Gyula is elveszítették azokat a városokat, amelyek ifjúságuk otthonai voltak: Juhász Nagyváradot, Krúdy a szepességi városokat. Móricz Zsigmond is elveszítette azt az Erdélyt, amely munkásságának és eszmélkedésének egyik ihletője volt, s amelyről egy egyáltalában nem emlegetett művében, a Nyugat 1920-as évfolyamában közreadott *Erdély* című versében tesz vallomást. A személyes veszteség mindenkinél fájdalommal szőtte át a verseket, elbeszéléseket, visszaemlékezéseket, minthogy azt mindegyik író tudta vagy érezte, hogy szülővárosa hamarosan elveszíti azt a jellegét, azt a meghittséget, amely valamikor az otthonosság érzését keltette. Azok az írók, így Babits, Sík Sándor vagy Karinthy Frigyes, akiknek szülőhelye nem került idegen kézbe, ugyancsak fájdalommal gyászolták meg a régi ország letűntét, és hasonlóképpen szorongó szívvel mérték fel a veszteségeket. Már idéztem Babitsot, aki jóval a trianoni végzés után is arról beszélt, hogy számára mindaz, ami Magyarországgal megtörtént, felfoghatatlan képtelenséggel ér fel, és ugyancsak Babits adott hangot az évti-

zedeken keresztül némaságba szorított *Csonka Magyarország* című versében az első világháború idején pacifista nézeteket valló írók ama meggyőződésének, hogy az erőszakkal szemben egyszer az igazságnak kell érvényre jutnia: „Nekem van rá jogom! Én elkiálthatom: Igazság!"

Nem lehet meglepő, hogy a trianoni fájdalmak hatották át az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyar írói műveit, sőt azt is megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyar irodalmak igen nagy részben éppen a trianoni fájdalmakból születtek. Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Kassa és Szabadka magyarjai mindenképpen úgy érezték, hogy a trianoni rendelkezések a magyarság ezeréves nemzeti létét sodorták veszélybe, és az új határok elvágták a természetes, megszokott és nélkülözhetetlen kulturális és személyes összeköttetéseket. A kisebbségi sorsba kényszerített magyar író egyszersmind magára is maradt, hiszen elválasztották a nemzeti kultúra éltető közösségétől, és ha íróként és magyarként meg kívánta őrizni identitását, neki magának kellett: – írói alkotásai által – új emberi közösséget létrehoznia. A kisebbségi magyar író ezért nemcsak történelmi csalódottságának, sérelmeinek és gyötrődéseinek adott hangot, hanem annak a felelősség- és küldetéstudatának is, amelyre a nemzeti közösség újjáalakításának és a nemzeti identitás fenntartásának erkölcsi parancsa kötelezte. Ez a kettős: egyszerre fájdalmas és felelősségtudattól áthatott érzés szólalt meg az erdélyi Reményik Sándor, Áprily Lajos, Kós Károly, Makkai Sándor, Tamási Áron, Dsida Jenő és a felvidéki Győry Dezső, Mécs László műveiben.

A trianoni végzetre válaszoló magyar írók elsiratták elveszített szülőföldjüket és elsiratták a történelmi országot, amely több mint ezer esztendőn át állott fenn, és mindig dacolni tudott a változó idők viharaival, de amelynek az elveszített világháború, a szomszédos államok területszerző mohósága és a békecsináló nagyhatalmak ellenséges magatartása következtében mégis el kellett buknia. A gyász érzésébe mindazonáltal nem vegyült el a bosszúállás, a reváns szelleme. Aki a Trianon utáni magyar irodalmat, legalábbis a legjobb írók műveit fellapozza, bizonyságot szerezhet arról, hogy ezektől az íróktól távol állott a gyűlöletkeltésnek az a szelleme, amely a politikai életben rendre megjelent, különben nemcsak a hazai, hanem az utódállami „kisantant" politikájában is. A magyar írók sohasem beszéltek gyűlölettel a román, a szlovák vagy a szerb népről és kultúráról, ellenkezőleg, igyekeztek kapcsolatot találni ezekkel a kultúrákkal egy kívánt és remélt általános európai kiengesztelődés és együttműködés keretében. Babits, Kosztolányi és Móricz Zsigmond vagy később József Attila és Illyés Gyula munkássága széles körű és gazdag bizonyítékokkal szolgált arra, hogy mindig keresték a közép-európai összefogás lehetőségét, és kezdeményezték a dunavölgyi kulturális kapcsolatokat. Miért kellett volna hallgatniuk arról, ami őket keserűséggel töltötte el, amit súlyos történelmi tragédiának éreztek? A trianoni csapás és gyász ilyen módon nem csak a magyar irodalom nemzeti tudatát és hűségét újította meg, hanem közép-európai elkötelezettségét is. Mi több, valóságos szellemi műhelyt szervezett a közép-európai kulturális tradíció és identitás eszméi körül.

Az, hogy a magyarság és a magyar irodalom Trianonra válaszoló érzelmeinek korabeli kinyilvánítása a feledés homályába merült, valójában politikai döntő-

sek és tiltások eredménye volt, és lelki sérülésekhez vezetett. Az ugyanis mindig közösségi frusztrációt okoz, ha valamilyen történelmi vereséget és traumát nem enged „kibeszélni" és ezzel lelki megoldáshoz segíteni a hatalom. A két világháború közötti magyar irodalom ezt a lelki megoldást megpróbálta elérni azzal, hogy nyíltan beszélt az elszenvedett egyéni és kollektív sérelmekről és veszteségekről. A nyílt beszédben ott rejlett a feloldás vágya és igénye, íróink olyan szellemi pozíciót és olyan lelki készenlétet szerettek volna kialakítani, amely a magyarság számára lehetővé teszi azt, hogy Trianon után is fenntartsa a maga nemzeti folytonosságát és kulturális önazonosságát oly módon, hogy ez a magyarság vállalja a történelmi ország egészének szellemi örökségét, és az új helyzetnek megfelelően hozza létre a közösségi szolidaritás új hálóját, amely természetes módon kiterjed a kisebbségi helyzetbe szorított magyarokra is.

A „trianoni irodalmat" érő legnagyobb kihívás ugyanis éppen abban volt, hogy a magyarság egy pusztán sérelmi magatartást választ, amely kizárólag történelmi igazságtételre törekszik, és nem törődik mással, mint az elszenvedett igazságtalanság jóvátételével, avagy ki tud alakítani egy új nemzeti tudatot, amely a nemzethez való tartozás elsődleges kritériumát nem a területben, az államban és a politikai egységben határozza meg, hanem a nyelvben, a történelmi hagyományban, a kulturális közösségben. A „trianoni irodalom" legnagyobb eredménye, máig érvényes tanulsága, hogy a kulturális és „lelki" nemzetnek ehhez az eszméjéhez eljutott, hogy a gyász érzései és a gyötrődés vallomásai után számot tudott vetni a „lelki nemzet" felépítésének esélyeivel és tennivalóival. Valójában Trianon után vált általános meggyőződéssé, legalábbis a hazai és a kisebbségi magyar irodalmak magasabb fórumain és legmagasabb szellemei között, hogy a nemzet több, mint a politikai együvé tartozás, tágasabb, mint a földrajzi és állami közösség, és az ország fogalmának van egy szellemi-lelki dimenziója, amelyben nem a területnek, hanem a történelemnek, a hagyománynak, a kultúrának és a lelki közösségnek van elsődleges szerepe. Ezt a meggyőződést igen sokan szólaltatták meg a két világháború között Babits Mihálytól Illyés Gyuláig, és talán éppen az előbbi költő adott neki klasszikus megfogalmazást *Hazám!* című költeményének *Az igazi ország* címet viselő szakaszában:

Szállj ki, lelkem, keresd meg hazámat!
Oly hazáról álmodtam én hajdan,
mely nem ismer se kardot, se vámot,
s mint maga a lélek, oszthatatlan.
Álmodj, lelkem, álmodjad hazámat,
mely nem szorul fegyverre se vértre,
mert nem holt rög, hanem élő lélek.
Galamb álom! S rókák rágtak érte,
odu-féltő kapzsi szenvedélyek.
Az én álmom sohse legyen róka!
Az én tanyám' magassága védje!
Lelkem madár, tág egek lakója,
noha mindig visszajár fészkébe.

A haza fogalomköre a „trianoni irodalom" következtében bizonyos mértékig átalakult, és ennek révén kétségtelenül megújult, megerősödött és gazdagodott. A Babits és Kosztolányi, József Attila és Illyés Gyula, Kós Károly és Reményik Sándor által képviselt új nemzeteszme ugyanakkor nem járt együtt elzárkózással, nem vezetett a kulturális izoláció kísérletéhez. Ellenkezőleg, irodalmunkban talán sohasem volt olyan erős a közép-európai összefogás gondolata, a dunai népek együttműködésének vágya, mint éppen Trianon után. Ez a gondolat nagy történelmi hagyományokra épült: Kossuth Lajos és Teleki László eszmei örökségére, Ady Endre és Jászi Oszkár ideáljaira. A dunai együttműködés eszméi erősödtek fel a román írókkal kapcsolatokat kereső Babitsnál, a szerb irodalommal ismerkedő Kosztolányinál vagy éppen a szlovák és román költőket fordító József Attilánál, aki különben a közép-európai kiengesztelődés időtálló vallomását tette *A Dunánál* című versének zárószavaiban:

…Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.
A Dunának, mely múlt, jelen s jövendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés,
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk és nem is kevés.

Ugyancsak a kölcsönös kiengesztelődés eszméje öltött alakot olyan költőknél és íróknál, mint Győry Dezső, Mécs László, Tamási Áron vagy éppen Illyés Gyula, aki *A Dunánál, Esztergomban* című nevezetes versében fejezte ki keserűségét amiatt, hogy a határok elválasztják egymástól az embereket és a népeket, egyszersmind azt az elszánt akaratát, hogy az észnek, a képzeletnek és a bátorságnak, tehát az emberi szellemnek ezeket a határokat egyszer le kell bontania:

Országom határa! – melyben
jogom van fennen énekelnem,
hol hangom otthonosan rebben,
mint jó visszhangzású teremben.
Melynek én is, ha nyelvem bírja,
Szívbeli, zengő akaratja,
követe lehetek, kiáltva
kiáltó szava a világba.

Minden árok és határ ellen,
Minden átok és csaták ellen,
minden ellen, mi gátat vethet
mi bátor, tisztuló szívünknek!

A „trianoni irodalom" történeti és szellemi ívelése ilyen módon a kétségbeeséstől az erőgyűjtésig, a nemzethalál képzete keltette szorongástól egy új nemzeteszmének és a közép-európai regionális kötődések kialakításának vágyáig, a megalázottságtól és a vereségtudattól a „lelki nemzet" és a „dunai patriotizmus" felépítésének írói erőfeszítéséig haladt. Ezért tarthatjuk mulasz-

tásnak és veszteségnek e „trianoni irodalom” módszeres elsüllyesztését és elhallgatását, azt, hogy a trianoni döntésekre reflektáló versek, elbeszélések és írói vallomások hosszú évtizedeken keresztül kimaradtak legnagyobb íróink összegyűjtött művei közül, nem emlegette őket az irodalomtörténet-írás, és nem tudhatott róluk az irodalmi köztudat, az olvasó. Természetesen a mögöttünk álló két évtizedben a magyar tudományos és irodalmi élet igen sokat tett annak érdekében, hogy Trianon tapasztalatai és tanulságai ne vesszenek el a múló időben, és ne legyenek a pártpolitikai szenvedély áldozatai. Most, midőn a trianoni tragédia kilencvenedik évfordulóján visszatekintünk, ezeket a tanulságokat és tapasztalatokat idézzük fel a mögöttünk álló korszakok klasszikus mestereinek néhány írásával.

Irredenta szobor: „NYUGAT”, Budapest, Szabadság tér, 1921. január 16.
A szobor Sidló Ferenc alkotása. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Fotóarchívum, 66628-as leltári szám.)